कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः। शीतलो लघुवृष्यश्च कषायो वातकोपनः।

अथ वंशबीजम्। यवा वंशभवा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः।

अथ कुसुम्भबीजम्। कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका। वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा। कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्याऽनिलापहा।

अथ गवेधुका (गरहेडुआ)। गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वाद्वी कार्श्यकृत् कफनाशिनी।

अथ नीवारः। प्रसाधिका तु नीवारस्तृणधान्यमिति स्मृतम्। नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्।

अथ (पुनेरा)। पवनालोहिमः स्वादुर्लोहितः श्लेष्मपित्तजित्। अवृष्यस्तुवरो रूक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः। धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्। तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम्। वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति। न तु त्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्। एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः। पुराणा वर्षद्वयादुपरिस्थिताः। यवादयो नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः। पथ्याशिनान्तु पुराणा हिताः। "पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्"।

स्मार्त्तादिकर्मोपयोगिधान्यभेदाश्च हेमा० दा० उक्ता यथा मार्कण्डेयपुराणे "जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च। ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे सप्तदश स्मृताः। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुकास्तिलाः। प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सतीनकाः। माषमुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलोत्थकाः। आढक्यश्चणकाश्चैव चीनाः सप्तदश स्मृताः। इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः। ओषध्यो यज्ञिया ज्ञेया ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः। माषमुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलोत्थकाः। श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्तिलाः सगवेधुकाः। कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये। ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश" स्कन्दपुराणे "यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलोत्थकाः। माषामुद्गामसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः। चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैवं तु" धान्यानि व्रीहयः। नीवाराः आरण्यव्रीहयः। सतीनका वर्त्तुलकलायाः। चीनकाः षष्टिकविशेषाः। षट्त्रिंशन्मतात् "यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुस्तथैव च। श्यामाकश्चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम्"।

"एकादश्यां विशेषेण ह्यन्नमात्रं परित्यजेत्। फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। अन्नं तु धान्यसम्भूतं गिरिजे! भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु तान्यथ। श्यामामाषमसूराश्च धान्यकोद्रवसर्षपाः। मकुष्ठो राजमाषाश्च तुवरोजुमरस्तथा। यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढकश्च कलायकाः। माण्डूको वज्रको रङ्कः कीचको वड़कस्तथा। तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै। एतद्धान्यसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्" पाद्मोत्तरखण्डम्।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा भविष्यपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुड़वं मतम्। चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढ़कः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं सूर्पः खारी द्रोणास्तु षोड़श"। विष्णुधर्मोत्तरे "पलञ्च कुड़वः प्रस्थ आढ़को द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोड़शभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्बाधो धान्यसंख्या प्रकीर्त्तिता"। वाराहपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतम् मुष्टिरेकं पलं स्मृतम्। अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः। चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्। चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्तितः" मुष्टिर्यजमानस्येति केचित्। पाद्मे "चतुर्भिः कुड़वैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिराढ़कः। चतुराढ़को भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्"। अथ गोपथब्राह्मणे। "पञ्चकृष्णलको माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम्। पलैर्द्वात्रिंशद्भिःप्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः। आढकस्तैःश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढ़कः"।

धान्यच्छेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो०ट०उक्तं दीपिकायां "याम्याजपादहिधनानलतोयशक्रचित्रेतरेषु च कुजार्कजवारवर्जम्। शस्तेन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते वा-